

СУХЕЦЬКИЙ Назар Богданович

**Варшавські угоди 1920 року: здобутки та втрати/
The Warsaw Pact of 1920: Gains and Losses**

спеціальність: 291 - Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії

освітньо-професійна програма - Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії

Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи
МВСКм-21
Н. Б. Сухецький

Науковий керівник:
д.і.н., професор, І. Б. Дацків

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:

"__" _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

_____ **О. І. Тулай**

ТЕРНОПІЛЬ - 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	
РОЗДІЛ I. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	
1.1. Стан наукової розробки теми.....	
1.2. Теоретико-методологічна основа дослідження.....	
Висновки до розділу 1.....	
РОЗДІЛ II. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВЗАЄМИНИ.....	
2.1. Україна та Польща: шляхи встановлення державності.....	
2.2. Підготовка до укладання Варшавської угоди.....	
Висновки до розділу II.....	
РОЗДІЛ III. ВАРШАВСЬКІ УГОДИ 1920 Р.....	
3.1. Роль дипломатії Української Народної Республіки.....	
3.2. Польсько-українська військова кампанія.....	

ВСТУП

Актуальність дослідження. У тисячолітньому літописі українсько-польських взаємин чільне місце займає період відновлення національних держав початку XX століття, котрий характеризувався протистоянням, та порозумінням, а пізніше військово-політичним союзом. Загалом після тривалого перебування у складі російської й Австро-Угорської імперії польський та український народи занесли чимало пам'ятних сторінок в історію антибільшовицької боротьби. 1920 року українські та польські солдати зупинили під Львовом, Замостям і Варшавою більшовицьку армію, котра прагнула нести полум'я «світової революції» у Центральну та Західну Європу.

Початковий період відновлення державностей проходив у протистоянні між Україною та Польщею, спричинених кількома значними чинниками, зокрема, прагненням українського та польського народів об'єднати свої етнографічні землі у національних межах, які раніше були поділеними між обома монархіями, а також територіальними прагненнями польських політичних кіл на українські землі, що входили до 1772 року в склад Речі Посполитої. Окрім того, на долю відродження української, як і польської державності мали значний вплив інтереси інших країн, що по-різному уявляли собі післявоєнний європейський устрій.

Актуальність теми полягає в тому, що генеза українсько-польських відносин досліджуваного періоду вивчена недостатньо, до того ж, розглядалась дослідниками локально: відносини Української Народної Республіки з Польщею окремо, виключно як протистояння та польсько-української війни.

Мета роботи. вивчення дипломатичних відносин Української Народної Республіки доби Директорії з Польщею, висвітлення їх місця і ролі у зовнішньополітичній діяльності.

Передбачено вирішення наступних завдань:

- проаналізувати ступінь наукової розробки зазначеної проблематики в українських і зарубіжних джерелах;

- охарактеризувати властивості зовнішньополітичної стратегії уряду УНР у зазначений період;
- з'ясувати міжнародні, політичні та військові передумови українсько-польського зближення на початку 1920 р.;
- визначити ступінь впливу політики Польщі на становлення української державності та утвердження України на міжнародній арені;
- з'ясувати здобутки та прорахунки Варшавських угод.

Об'єктом даної праці є українсько-польські взаємини в добу національно-визвольної революції коли Україна виступала на міжнародній арені як самостійний суб'єкт.

Предмет дослідження. Передумови та наслідки укладення Варшавського договору 1920 року.

Методологічна основа праці. Дослідження проведено на основі принципу історизму, який націлює на конкретно-історичний підхід до фактів. Використано метод системного аналізу, що дає можливість розглянути стосунків між Україною та Польщею як підсистему глобальної системи міжнародних зв'язків у досить критичний історичний період, простежити взаємозв'язки і взаємовплив даних суб'єктів міжнародних відносин у рамках існуючої системи. Застосування методу системного аналізу також дозволило простежити взаємозв'язок економічних, політичних і культурних контактів між двома державами і виявити її пріоритетність для зовнішньої політики кожної з країн на конкретних етапах двосторонніх відносин.

Наукова новизна кваліфікаційної роботи визначається саме постановкою і розробкою досліджуваної теми. В ній вивчається процес становлення та розвитку взаємин Української Народної Республіки з Польщею в добу Українських національно-визвольних змагань. Переглянуто деякі традиційні уявлення про українсько-польські відносини, приділено значну увагу проблемам реалізації міждержавних угод, розвитку економічних, дипломатичних та культурних зв'язків у цей період. Проаналізовано вплив політики Польщі на становлення та розвиток української державності та вплив політики держав

Антанти й більшовицької росії на еволюцію українсько-польських взаємин на кожному етапі досліджуваного періоду.

Теоретичне значення в тому, що матеріали, а також результати роботи, положення та висновки можуть бути використані для поглибленого аналізу та прогнозування перспектив і можливостей українсько-польських стосунків.

Структура та обсяг дослідження.

РОЗДІЛ І

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Розробка даної проблеми загалом, і періоду Директорії Української Народної Республіки зокрема, суттєво доповнюють праці, присвячені діяльності визначних українських дипломатів – керівникам зовнішньополітичного відомства, закордонних представництв, надзвичайних місій, які зробили вагомий внесок у здобуття Україною міжнародного визнання, відстоювали її інтереси на Брест-Литовській, Паризькій мирних конференціях і міждержавних перемовинах. Поміж подібних видань найбільшу цінність представляє дослідження київських істориків-міжнародників Віктора Матвієнка і Володимира Головченка „Історія української дипломатії ХХ століття у постатях”. Крізь призму політичних портретів, розгорнутих біограм колишніх міністрів закордонних справ різних урядів України: Олександра Шульгина, Всеволода Голубовича, Миколи Василенка, Дмитра Дорошенка, Володимира Чехівського, Володимира Темницького, Костянтина Мацієвича, Андрія Левицького, Михайла Лозинського, Василя Панейка, та інших, висвітлюються процеси становлення, розбудови та діяльності зовнішньополітичних відомств та зокрема їхніх дипломатичних структур.

Таким чином, у нарисі В. Матвієнка і В. Головченка про міністра закордонних справ Директорії УНР Костя Мацієвича міститься його плідна праця під час переговорів з представниками Антанти у Одесі, висвітлена його роль у встановленні порозуміння з Польщею, налагодженні взаємин з Румунією. Його наступник А. Лівіцький у ході складних переговорів з керівниками Польщі досягнув визнання УНР, підписав союзну угоду, яка дозволила Армії Української Народної Республіки продовжити 1920 р. збройну боротьбу за визволення України. Незважаючи на поразку у війні з більшовицькою росією, різні матеріальні труднощі, будучи в еміграції, А. Лівіцький зберіг мережу

українських закордонних представництв, а після загибелі Симона Петлюри очолив уряд УНР.

Серед праць про визначних діячів української дипломатичної служби доби Директорії УНР доречно відзначити: „Україна на шляху у світ: Керівники зовнішньополітичних відомств України періоду 1917-1996 рр.” Д. Табачника та „Юність української дипломатії” Д. Веденєєва і Д. Будкова, яка містить у додатку до трьох десятків біограм.

Питання про Варшавський договір між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським посідає значне місце в історіографії.

Галичани вважали: «Варшавський договір дав полякам найпереконливіший і найсильніший аргумент для володіння Східною Галичиною. Натомість Андрій Лівіцький доводив, що нині зашкодити перед Антантою, чого так боялися галичани, слова Декларації про кордони між Україною та Польщею з формально-правового боку вже не можуть, – вони тільки висвітлюють фактично положення справи» [4, с. 355].

Певна частка тогочасних науковців оцінили також позитивні моменти даного договору. Проте питання, пов’язані з Варшавським договором та українсько-польсько-українст стосунками, За оцінкою О. Шульгина, „це було цілою революцією в тодішній нашій закордонній політиці, і треба було мати велику громадську мужність, щоб на неї зважитись. Симон Петлюра цю мужність мав...” [8, с.175].

Обґрунтовуючи свою позицію щодо підписання угоди з Польщею та відмови від Галичини, сам Симон Петлюра писав, «що це був тактичний хід для встановлення зв’язку з Європою, а також акт спасіння для подальшого впровадження нашої боротьби» [9, с.223].

У роки «незалежності України з проблем Варшавського договору у контексті українсько-польських відносин опубліковано цілу низку праць, серед яких найпомітнішими є дослідження Т. Єременко [10], М. Литвина [11], І. Срібняка [12], та інших. Автори стверджують, що на угоду з Польщею С. Петлюру штовхнули обставини, більшовицька загроза, байдужість та нерозуміння з боку Антанти» [10, с. 214; 4, с. 399-400]. Цим пояснюється і

безмірно висока ціна, яку заплатив С. Петлюра за допомогу Польщі у боротьбі проти більшовиків.

Дослідники «(С. Литвин, Б. Гудь, В. Голубко та ін.) аналізують неоднозначне ставлення до угоди з УНР в самій Польщі, виділяючи два напрями в польській політиці щодо України, очолювані Р. Дмовським та Ю. Пілсудським. Прибічники Ю. Пілсудського вважали найбільшим ворогом Польщі росію – все одно чи більшовицьку чи білу відновлення якої ставило під сумнів незалежність Польщі, тож проросійська політика Антанти сприяла українсько-польському порозумінню» [4; 13].

Окремо слід спинитись на ґрунтовних працях М. Стахіва, які досі залишаються одним з найбільш повних систематичних досліджень історії УНР доби Директорії. У семитомній праці „Україна в добі Директорії УНР” М. Стахів подає всі етапи складного і працівників дипломатичних представництв УНР та ЗУНР, характеризує перебіг переговорного процесу УНР з московією та Польщею. вчений публікує низку документів, що ілюструють діяльність делегацій. Матвій Стахів наголошує: «крім об’єктивних труднощів, прагнення урядів Директорії балансувати між сильними супротивниками – Антантою та Росією значно погіршувало зовнішньополітичне становище України та ускладнювало процес знаходження союзників. Варто відмітити на його думку, зовнішньополітичній діяльності УНР шкодили партійні конфлікти й чвари, які породжували неузгодженість та суперечливість кроків не лише у проводі країни, а й Міністерстві закордонних справ України та дипломатичних представництвах. Чималої шкоди українській зовнішньополітичній діяльності, на думку М. Стахіва, завдавало й те, що керівники Уряду УНР надто вірили в щирість агентів чужого уряду» [14, с.167].

Підписання Варшавської угоди у квітні 1920 р. дістало суперечливу, часом контраверсійну, оцінку не лише різних прошарків українського суспільства, але й вітчизняних істориків. На нашу думку, справедливим видається твердження сучасного українського вченого Ю. Терещенка, що «осмислення суперечливого характеру змісту Варшавського договору, нерівноправний характер якого щодо України завдав зрештою шкоди і Речі Посполитій Польській, є необхідним для

міцного і тривалого співробітництва між Польщею і Україною на сучасному етапі» [15, с.138]. Автор ґрунтовного дослідження про Головного отамана С. Петлюру С. Литвин, у свою чергу, «розглядаючи складну і надзвичайно несприятливу для України міжнародну ситуацію, катастрофічне становище на фронтах, вважає, що на той час Варшавська угода була єдиним порятунком і не суперечила ідеї самостійності УНР. Сергій Литвин стверджує, що Симон Петлюра мав на меті прискорити порозуміння з Польщею, а потім і з країнами Антанти, саме такого кроку нагально вимагала загально політична і військова ситуація» [16, с.342].

Торгово-економічним зв'язкам України з Польщею присвячені сторінки спогадів Івана Феценка-Чопівського – голови української торговельно-економічної місії в РПП, яка мала «підписати економічну конвенцію з Польщею. Протягом червня-жовтня 1920 р. тривав організаційний період. Від польської сторони в роботі брала участь Крайова Спілка Гандльова – польський торговельний консорціум, спеціально створений для товарообміну з УНР. Як згадував І. Феценко-Чопівський, економічна конвенція базувалась на принципі скорочення грошових операцій та збільшення товарного обміну, з метою: 1) постачання українського війська, 2) заспокоєння потреб українських урядових та кооперативних інституцій об'єктами польського експорту та транзиту. Польські товари мали обмінюватись на українські товари і сировину, або ж продаватись за посередництвом торговельних і кооперативних організацій, приватних підприємств; монопольна продукція – через урядовий апарат. (Спілка) відкрила УНР кредит в сумі 200 млн. польських марок. Договір був розрахований на 1 рік. Проте вже в жовтні 1920 р. з огляду на військово-політичну ситуацію обидві сторони, за його словами, слабо вірили в можливість реалізації вище згаданого договору» [17, с.64].

Значне місце в історіографії зовнішньої політики Директорії УНР посідає Варшавський договір і військова конвенція 1920 р. У збірнику «Статті. Листи. Документи» С. Петлюра стверджує, що за обставин геополітичної ситуації у той час Польща була єдиною країною, яка співчувала Україні, зацікавлена у продовженні нею визвольної боротьби за визволення. Зокрема у зверненні до

українського народу від 19 квітня 1920 р., який міститься у 3-му томі, він наголошував: «Польська Республіка стала на реальний шлях допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з московськими більшовиками – окупантами...Між правительствами Республік Української і Польської заключний військовий договір, на підставі якого польські війська прийдуть разом з українськими на терен український як союзники проти одного ворога. Окрім того, С. Петлюра безумовно розраховував на сприяння Польщі у встановленні союзу з Антантою, і, насамперед з Францією» [18, с.197-199].

На наш погляд, найбільше дискусій в історичних дослідженнях та суперечливих і контрверсійних оцінок викликав «Варшавський договір та Військова конвенція С. Петлюри з Польщею від квітня 1920 р. Значну цінність уявляють праці київського історика Івана Лісевича, який, зокрема у дослідженні Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р., розглянув еволюцію дипломатичних стосунків УНР із Польщею, переговори українських місій у Варшаві, аналізує укладені угоди 1919-1920 рр. На основі документів Варшавських архівів, він висвітлив складну ситуацію в Польщі, позиції та мотивацію польських партій щодо заключення договору. І. Лісевич стверджує: Україна вже від літа 1919 р., враховуючи геополітичне становище та прагнення підтримки її боротьби Антантою, наполегливо шукала порозуміння з Польщею, а С. Петлюра і міністр закордонних справ А. Лівіцький взагалі були палкими прихильниками українсько-польського союзу. Характеризуючи позицію Ю. Пілсудського, автор зробив також важливий висновок, що він був зацікавлений у створенні тісного союзу з Україною, який спричинився б до зменшення залежності від Антанти та небезпеки з боку москви. Водночас, він вважає, що Варшава поспішила з підписанням Ризького миру з росією й не виявила твердості, хоча така можливість була, для захисту інтересів УНР» [19, с.94-96].

В. Литвин звертає увагу на те, що вже 1920 р. Варшавський договір був сприйнятий українським суспільством неоднозначно. Зокрема, не сприйняв його навіть голова уряду УНР Ісак Мазепа та в знак протесту подав у відставку. Дехто із сучасних істориків персоналізують договір як справу С. Петлюри і Ю.

Пілсудського. В. Литвин стверджує, що сучасна українська історіографія «без будь-яких упереджень ставиться до Варшавської угоди та формування українсько-польського союзу, вбачаючи в ній на той час єдиний для українців шанс продовжити боротьбу за українську державність» [20, с. 328].

В. Солдатенко у ґрунтовній праці «Українська революція. Концепція та історіографія (1918-1921рр.)» [12] також звертає увагу на негативне сприйняття Варшавських угод помітного частиною державних і політичних діячів. Зокрема, колишній міністр в уряді УНР та дипломат Микита Шаповал «оцінював дипломатичну акцію як справу виключно Петлюри та його близького оточення й піддавав нещадній критиці Військову конвенцію про спільні бойові дії української та польської армії в Україні 1920 р. Такої ж точки зору дотримувався Ісаак Мазепа у, загалом змістовній та об'єктивній праці для дослідження проблем зовнішньої політики та дипломатичної діяльності, Україна в огні й бурі революції. Аналізуючи праці цих та інших авторів, В. Солдатенко радить дослідникам проблеми орієнтуватися передусім на праці, в яких містяться оцінки досвіду Української революції не на окремих етапах, а в цілісному, завершеному вигляді» [21, с. 385].

Історіографію проблеми загалом, і періоду Директорії УНР зокрема, суттєво доповнюють праці, присвячені діяльності визначних українських дипломатів – керівникам зовнішньополітичного відомства, закордонних представництв, надзвичайних місій, які зробили вагомий внесок у здобуття Україною міжнародного визнання, відстоювали її інтереси на Брестській, Паризькій конференціях та міждержавних переговорах. Серед подібних видань найбільшу цінність представляє дослідження київських істориків Віктора Матвієнка і Володимира Головченка „Історія української дипломатії ХХ століття у постатях”. Крізь призму політичних портретів, розгорнутих біограм колишніх міністрів закордонних справ різних урядів України: Олександра Шульгина, Всеволода Голубовича, Миколи Василенка, Дмитра Дорошенка, Володимира Чехівського, Костянтина Мацієвича, Володимира Темницького, Андрія Левицького, Василя Панейка, Михайла Лозинського та інших, висвітлюються

процеси розбудови і діяльності зовнішньополітичних відомств та їх дипломатичних структур [22, с. 36].

При висвітленні проблеми використано також матеріали української та зарубіжної преси, в яких міститься інформація про зовнішню політику, діяльність дипломатичних представництв і місій за кордоном, міждержавні переговори і зв'язки. Найбільш інформативними були часописи: „Вісник державних законів для всіх земель УНР” та „Вісник Української Народної Республіки” – друковані органи Директорії УНР; „Нова Рада” – часопис Української партії соціалістів-федералістів, „Робітнича газета” Української соціал-демократичної робітничої партії; „Народна воля” – орган ЦК Всеукраїнської ради селянських депутатів; „Республіка” – урядовий часопис ЗУНР; незалежні часописи „Трибуна”, „Відродження”, „Боротьба”, Нове слово”, та ін. Чимало цінного інформативного матеріалу виявлено також в часописах української еміграції та діаспори „Воля” (Відень), „Канадієць” (Канада), „Свобода” (США), „Трибуна України” (Варшава), „Український прапор” (Відень-Берлін) та інших закордонних виданнях, зокрема „Український Скиталець” (Чехословаччина).

«(Дж. Решетар, В. Головченко, О. Павлюк, ін). Слід згадати постійну зміну зовнішньої орієнтації та військово-політичного курсу керівників УНР, що в різний час вели переговори про співробітництво та взаємодію з усіма тогочасними силами – з Антантою, Німеччиною, радянською росією, Польщею, російським антибільшовицьким рухом тощо. Деякі сучасні дослідники вважають таку політику вимушеною і виправданою тогочасними обставинами (В.Яцюк, М. Держалюк). У той час як, на думку В.Яцюка, вона свідчила про активний пошук Україною свого місця в геополітичній системі інтересів, О. Павлюк обстоює думку, що така політика була вкрай шкідливою, фатальною. Значний вплив на ставлення держав Антанти до державності України мала також лівизна Директорії УНР (про що пишуть В. Винниченко, А. Денікін, М. Стахів, Л. Радченко, В. Головченко, ін.), відносини між Україною та німецько-

австрійським блоком як під час війни, так і по її завершенні (І. Дацків, В. Соловйова, Р. Боровський, ін), інші чинники» [12].

Отже, на основі вивчення історіографічних джерел можна дійти таких висновків: незважаючи на значну історіографію, щодо України по завершенні світової війни (кін. 1918 – 1920 рр) не існує; поза межами дослідження залишилася також низка питань, важливих для розуміння досліджуваної проблеми. «Це питання про вплив держав Антанти на переговори представників уряду УНР з Денікінім і пізніше Врангелем, на досягнення угоди між галицьким командуванням і Добровольчою армією; про відносини “білого” та українського національного рухів; позицію держав Антанти під час спільного українсько-польського походу тощо. Слід також відзначити, що вивчення питання про політику держав-переможниць щодо України вимагає від дослідників більшої об'єктивності, оскільки значна частина досліджень не змогли уникнути упередженості» [12].

Існує потреба у комплексному дослідженні процесів, що відбувалися у цей час не лише на українських землях, але й в Європі загалом (внутрішнє становище в країнах-переможницях по завершенні світової війни, перспективи поширення більшовизму на країни Заходу.

1.2. Теоретико-методологічна основа дослідження.

Складність методології кваліфікаційної роботи обумовлена своєрідністю об'єкта та предмета дослідження. Головним правилом для автора, яким вона керувалася, стало послідовне дотримання принципів історизму, об'єктивності, руху і розвитку, всебічності та плюралізму.

Неодмінною умовою успішного історико-міжнародного дослідження, на нашу думку, «є постійне дотримання принципу історизму, насамперед, у встановленні періодизації заснування дипломатичних представництв та висвітленні особливостей створення та діяльності українських посольств, надзвичайних дипломатичних місій, делегацій на міжнародних форумах. Використання принципу історизму дозволило досліджувати конкретний процес

розвитку дипломатичної діяльності як у державах Почвірного союзу і Антанти, так і в країнах, що утворилися на теренах колишніх російської та Австро-Угорської імперій. Саме цей принцип вимагав від дослідниці глибоко вникати в конкретно-історичні умови, в яких розвивався зовнішньополітичний процес за часів національно-визвольних змагань. Загалом, розглядаючи зовнішню та внутрішню політику українських національних урядів, автор намагався прослідкувати логічний результат реалізації національних інтересів української держави з урахуванням глобальних змін у геополітичній ситуації після завершення Першої світової війни» [22, с. 39].

Завдяки застосуванню принципу історизму в нашому дослідженні, вдалося виявити прямий зв'язок між внутрішньополітичною ситуацією в УНР у добу Директорії Української Народної Республіки та формуванням зовнішньополітичного курсу українських урядів. Водночас використання цього принципу вимагало від дослідниці власних оцінок тогочасних подій з урахуванням історичних умов їх виникнення.

Вживання принципу об'єктивності дозволило здійснити аналіз історичних подій із залученням широкого кола джерел, порівняти одержані результати дослідження з висновками дослідників інших досліджень, присвячених окремим аспектам проблеми. Ми намагалися дистанціюватися від позиції, яку репрезентував той чи інший автор дослідження, використовуюваного при висвітленні цієї наукової проблеми, правдиво відобразити суперечності між реальними подіями та світоглядними позиціями суб'єктів зовнішньополітичної діяльності, Директорії та Західноукраїнської Народної Республіки. Досліджуючи реальне функціонування українських національних дипломатичних репрезентацій за кордоном, автор показує характер та форми їхньої діяльності, персональний склад та партійно-політичну приналежність працівників.

Вивчення дипломатичної діяльності українських національних урядів доби визвольних змагань українського народу показує, що принцип руху і розвитку є важливим методологічним засобом дослідження. Він вимагав від автора розкриття «еволюції механізму формування зовнішньополітичної орієнтації на всіх основних етапах існування національної державності у 1917-1921 рр.

Специфіка розвитку дипломатичних стосунків України із міжнародною спільнотою у цей період полягала в тому, що підвалини зовнішньої політики українських національних урядів значною мірою враховувалася наступними державними структурами у подальший період» [12, с. 63]. Зокрема, дипломатична діяльність Української Центральної ради стала підґрунтям для зовнішньополітичного курсу гетьманату, досягнення ж його урядів були певною мірою розвинені українськими дипломатами в добу Директорії. При цьому зазначений принцип дослідження дозволив показати специфіку дипломатичної діяльності на кожному з цих етапів. «У цьому контексті принцип руху і розвитку, застосований у праці, дав можливість розкрити особливості формування зовнішньополітичного курсу УНР, ЗУНР, Української Держави залежно від трансформації міждержавних стосунків з країнами Четверного союзу, Антанти, державними утвореннями, що виникли на теренах колишніх імперій Романових та Габсбургів та ін» [12, с. 63].

Ми намагалися використовувати принцип всебічності та плюралізму, спираючись на трансформацію зовнішньої політики в Україні у 1917-1921 рр., що склалась у процесі дослідження розвитку дипломатичної діяльності українських національних урядів. Предметом уваги автора стали погляди на зовнішньополітичну орієнтацію активних учасників українського національного руху. У той же час не скидаються з рахунку аналітичні підходи представників різних політичних таборів українського національного проводу до розвитку дипломатичної діяльності в роки національно-визвольних змагань.

Також прагнув використати низку досліджень представників української зарубіжної історіографії, які, хоча й позначені певною ідеологічною заангажованістю, дають багато де в чому переконливу картину діяльності українських посольств і дипломатичних місій, окремих дипломатів. Ми намагалися відійти від заідеологізованих схем у вивченні процесу функціонування дипломатичних представництв, об'єктивно викласти проблеми, які позначилися на їх ефективній діяльності, методах і формах роботи.

Відтак «основою кваліфікаційної праці є загальна теорія історичного пізнання, що користується універсальними методами наукового аналізу та

синтезу, які дозволили досліджувати структуру державних апаратів, у веденні яких перебували дипломатичні місії та посольства, аналізувати ефективність їхньої діяльності, ідентифікувати події та явища. За допомогою синтезу були зроблені висновки і теоретичні узагальнення» [23, с. 64].

Системний метод сприяв орієнтації дослідження на розкриття цілісності дипломатичної діяльності українських національних урядів, яка попри свою багатофункціональність, характеризувалася взаємодією та взаємообумовленістю різних її компонентів. Завдяки цьому вдалося не лише всебічно розглянути процес становлення дипломатичних стосунків українських національних урядів, а й виявити його характерні риси, зміст, головні тенденції та закономірності. Йдеться про те, що дипломатична діяльність в умовах формування національної державності мусила зважати на необхідність дотримування виваженого балансу між національними інтересами та міжнародною кон'юнктурою. Автор прагнув у цьому контексті показати, що балансування української зовнішньої політики між різними військово-політичними блоками в Європі не сприяло викристалізації прагматичної зовнішньої політики українських урядів, подекуди змушувало їх змінювати міжнародну орієнтацію залежно від розвитку подій.

Застосування методу поєднання історичного та логічного дозволило прослідкувати зв'язок між внутрішнім та зовнішнім чинниками впливу на «міждержавні зв'язки України з країнами Почвірного союзу, Антанти, нейтральними державами та державними утвореннями, що виникли після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій, усебічно розглянути комплекс чинників (геополітичних, регіональних, соціально-економічних, політичних, військових), які мали суттєвий вплив на формування та діяльність українських дипломатичних представництв» [23, с. 64].

Висновки до розділу I.

У процесі написання праці застосовувалися проблемно-хронологічний та історико-порівняльний методи. Зокрема, історико-порівняльний метод дозволив більш ґрунтовно проаналізувати здобутки української дипломатії на різних

етапах українських національно-визвольних змагань, висвітлити реальні успіхи та прорахунки зовнішньополітичної діяльності урядів.

Одночасно з кількісним аналізом у дослідженні був використаний статистичний метод для обліку кількісного складу дипломатичних представництв, їх фінансової спроможності, консульської, представницької та видавничої діяльності і т.ін., що уможливило аналіз рівня розвитку дипломатичної діяльності на різних етапах, головних напрямків та методів роботи, рівня фахової підготовки працівників та керівників дипломатичних делегацій, посольств та місій тощо.

РОЗДІЛ II.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВЗАЄМИНИ

2.1. Україна та Польща: шляхи встановлення державності

У політичних доктринах однієї із найвпливовіших політичних сил Польщі першої чверті XX ст. – націонал-демократії – незалежній Україні місця не було. Впливовою та визнаною була «федералістська» програма Юзефа Пілсудського. Відтак, суть даної платформи в тому, щоб у наслідку повалення царизму й розпаду російської імперії виробити у Сх Європі велику та до того міцну Польщу. Передбачалося, що відроджена Річ Посполита постане на федеративних засадах. До її складу увійдуть українські, польські, литовські, білоруські та землі. Ключова роль відводилася польському етнічному, економічному, політичному і культурному елементу.

Отже, «дві впливові й популярні польські політичні доктрини щодо України – інкорпораційна і федералістська – ще до створення польської держави базувалися на ігноруванні прав українського народу на самовизначення і висували претензії на володіння українськими землями. Інші концепції не відігравали значущої ролі» [12].

Проголошення 7 листопада 1918 р. Тимчасовим урядом у Любліні Польської республіки ознаменувало завершення багатолітніх зусиль польського народу по відродженню своєї державності. Ще на етапі підготовки проголошення незалежності політичні сили у Польщі уважно стежили за подіями в Україні і гостро реагували тоді, коли, на їхню думку, ситуація загрожувала майбутнім польським державним інтересам (згадаємо протести проти пункту Берестейського договору про приєднання Холмщини і Підляшшя до УНР та щодо відокремлення Східної Галичини і Буковини в окремий коронний край).

«Події 1918-1921 рр. яскраво засвідчили, що польська держава послідовно реалізовувала напрацьовані польськими політичними силами доктрини і концепції в українському питанні. Зазначимо, що проголошену 1 листопада 1918 р. ЗУНР новопостала польська держава буквально задушила в ході українсько-

польської війни (1918-1919 рр.) за Східну Галичину. Поляки не побачили в патріотичному злеті українців національно-визвольної боротьби, тобто явища, подібного до польського відродження. Для них це був антипольський виступ, що стався на “споконвічних польських” землях і який загрожував територіальній цілісності новопосталої держави. Польська сторона не могла допустити утворення в Східній Галичині незалежної української держави. І в цьому всі політичні сили тогочасного польського суспільства були єдині» [24, с. 77-78].

24 червня в Україну прибув Ш. Дюбрей для ознайомлення з ситуацією, «а 25 вересня до І. Мазепи було подано документ «Причини невдачі Української місії у Парижі» за його підписом. У документі зазначалося, що місія погано складена і багато її членів недостатньо володіють іноземними мовами, та не знають дипломатичних звичаїв; українській делегації бракує дисципліни (існує три табори: прихильники незалежності, федералісти та галичани), всі представники делегації не прислуховуються до рад, а своїми інтригами викликали проти себе обвинувачення у нещирості та анархічності. Отже, тим досить вправно скористалися як Варшава та і москва, і тому серед країн Антанти панує думка, що Україна за ступінню своєї анархічності гірша, ніж більшовицька Росія; делегація доклала недостатньо зусиль з інформування держав Антанти, що Україна є держава зі стабільним урядом, якому б Захід міг довіряти. Нарешті, інформаційній роботі делегації бракує методики, і вона зовсім не ведеться з прихильниками України в Парижі. Незважаючи на поради іноземних політичних діячів, делегація майже нічого не зробила для порозуміння з румунами та чехами» [28, с. 198].

Через такі причини було рекомендовано, щоб діяльність у Парижі була відновлена новими особам. Також в цьому документі містилася заява «П. Франклен-Буйона від імені французьких кіл, що він бажає мати справу з особою, яка відповідатиме за всю українську справу, і просить УНР наказати голові місії у Парижі увійти в зв'язок із Комісією закордонних справ при Палаті Депутатів і Парламентською комісією французької акції за кордоном» [28, 100-105].

Ці повідомлення справляли тяжке враження. Коли насправді паризька делегація, до якої були направлені найкращі дипломати УНР, так провалилася, то було тяжким ударом для зовнішньополітичної діяльності України.

За таких умов в уряді УНР сформувалася нова концепція, за якою намічалось розпочати нову дипломатичну акцію, але не в Парижі.

У серпні 1919 р. С.Петлюра спробував використати А.Денікіна в українських інтересах. «Кілька разів він направляв в Париж меморандуми про необхідність визнання самостійності України, яка активно сприяє Добровольчій армії. Але Антанта не почула цих закликів. У серпні 1919 р. С. Петлюра подав Антанті план спільних дій УНР і ЗО УНР з Добровольчою армією проти радянської Росії. План був добре оцінений, але на початку вересня міністр закордонних справ Франції А. Пішон вказував, що його країна не може визнати самостійність України, бо це буде розцінено О. Колчаком і А. Денікіним як зрада. 8 жовтня Директорія звернулася з нотою (До країн Антанти і до держав усього світу), де докладно було аргументовано право українців на незалежність. Директорія УНР також висловлювала протести з приводу допомоги Антанті білому рухові, і 24 вересня навіть оголосила війну Добровольчій армії» [25, с. 9].

Щоб ще раз привернути увагу держав Антанти до проблем України, «новий голова української делегації в Парижі Михайло Тишкевич подав декларацію про порозуміння України з Румунією та Польщею, а вже 27 жовтня 1919 р. ще одну декларацію про боротьбу з більшовиками та взаємопорозуміння в цьому питанні Румунією та Польщею, додавши до цього етнографічний огляд України. Проте невдовзі наша делегація в Парижі відмінила свою діяльність, облишивши тільки своїх представників для відстежування міжнародної ситуації» [25, с. 12].

Незгода між ЗУНР та УНР з питань вибору тактики боротьби за незалежність заважало їм гнучко діяти на міжнародній арені. Їх зовнішня політика завжди була багатовекторною. Політична еліта України весь час шукала міжнародної підтримки. На жаль, для цього були незначні шанси, бо Антанта, Росія і Польща рахувалися тільки зі своїми геополітичними інтересами, і жодна з сусідніх держав не сприяла об'єднанню і консолідації Української держави.

Через воєнні події у переговорах настала перерва. Їм так і не судилося закінчитися підписанням договору. Але все ж таки, з одного боку, між Україною й Польщею почав нав'язуватися фактичний товарообмін, а, з іншого, Україні відкрилися транзитні шляхи через Польщу для товарів з антантівських та нейтральних держав. Це останнє сталося не на підставі згаданих вище переговорів, а внаслідок участі України в Ризькій Конференції Балтійських держав, що відбулася в серпні-вересні 1920 р.

Підсумовуючи розвиток українсько-польських стосунків, необхідно визнати, що ключовою їх ланкою був Варшавський договір. Можна зробити висновок, що ініціатива його підписання належала С. Петлюрі, який хотів вірити в добру волю західних держав та Польщі. Польсько-український союз у той час був чи не єдиним шляхом до порятунку УНР. С. Петлюра був свідомий того, що здобуття незалежності України вимагатиме величезних жертв і компромісів. Як показав розвиток подій, його віра в братерство країн Антанти і, зокрема, Ю. Пілсудського, виявилася помилковою.

А Варшавські переговори переконливо свідчать про тривалу, сповнену драматизму боротьбу української делегації за національні інтереси України. Лише катастрофічний внутрішній і міжнародний стан Директорії УНР та тактика відвертого політичного шантажу з боку польського уряду вимусила українську дипломатичну місію у Варшаві піти на такі величезні поступки.

8 жовтня 1919 р. українська місія прибула до Варшави. «Її діяльність одразу натрапила на цілу низку труднощів, які полягали, насамперед, у далеко неоднозначному ставленні польського суспільства до незалежності України. Як повідомляло українське представництво у Варшаві, ідея необхідності признання самостійності України і нав'язання між нею і Україною союзних стосунків зустріла підтримку лише в колах Польської партії соціалістичної (ППС), почасти серед людовиків. Серед ліберальної буржуазії ідеї ці наражаються на цілий шерек сумнівів, а серед націонал-демократів – той просто вороже відношення» [23, с. 291].

«Для її проведення українська місія виділила групу, до якої, окрім голови А. Лівіцького, увійшли радники Л. Михайлів, П. Понятенко, М. Новицький, і А. Горбачевський, одного з яких міг замінити С. Вітвицький» [26, с.29].

На першому засіданні конференції було зачитано заяву-декларацію української місії, яка суттєво відрізнялась від попередньої декларації надзвичайної місії П.Пилипчука. «Замість далекосяжних територіальних поступок нова декларація виразно стала на ґрунт етнографічного принципу в справі визнання кордонів. Щодо аграрної проблеми, яка так цікавила Польщу, нова декларація не зазначала нічого визначеного і тільки виражала сподівання, що наступний установчий парламент викінчить будову демократичного устрою, і, зокрема, розгляне складне питання аграрної реформи» [26, с.32-33]. Водночас промовисто ставилось питання щодо необхідності визнання Річчю Посполитою самостійності України та переінакшення режиму в окупованій поляками Східній Галичині.

«Це змушує Польщу з обережністю підходити до порозуміння з невизнаним державами сусідом. Одним з важливих питань, які підносила польська сторона, було вирішення аграрної справи в Україні, відновлення права на власність землі та встановлення права на відшкодування землевласникам польської національності. Порущувалось питання про необхідність докладного визначення кордонів між обома державами. При цьому підкреслювалось, що безумовним жаданням Польщі є приналежність до неї Східної Галичини» [26, с.33]. У результаті на черговому засіданні конференції «30 жовтня 1919 р. польська делегація повернула декларацію української місії як явно неприйнятну. У той же день відбулась зустріч А. Лівіцького з головою польської держави Ю. Пілсудським, на якій останній висловив надзвичайно прихильне ставлення до української самостійності і готовність її підтримувати. Разом з тим було зазначено, що серед впливових верств польської держави ця ідея не користується популярністю, і уряд мусить з цим рахуватись. До того ж Польща, як зазначав Ю. Пілсудський, не самостійна у своїй зовнішній політиці і тому не може маніфестувати своє визнання України раніше, ніж це буде зроблено країнами Антанти. Далі Ю.Пілсудський фактично повторив позицію польської делегації в

аграрній справі в Україні. Одночасно він зауважив, що польські урядово-політичні кола і більшість суспільства висловлюються за лінію річки Збруч як кордону на південному заході. Таким чином, питання кордонів мало бути з'ясоване в загальних деталях і не висуватись на першочергово, що могло б завадити перемовинам» [26, с.37]. І вже після даного візиту офіційні перемовини були перервані.

2.2. Підготовка до укладання Варшавської угоди

Підписанням декларації «2 грудня українська дипломатична місія завершила певний період своєї праці, який створив ґрунт для встановлення і розвитку союзних взаємовідносин між Польщею та Україною. Попри всі негативні моменти, пов'язані з територіальними поступками, (визнання кордону між обома державами по лінії р. Збруч), декларація мала безперечні позитивні аспекти. Спираючись на цей документ, український уряд зміг знайти на території Польщі місце, куди відступили рештки української армії та евакуйовані державні установи, а також базу, на якій могла розпочатися організація нових збройних сил України» [28, с. 211].

Як зазначалось в обіжнику, підписаному Андрієсі Лівичьким, „польсько-українське порозуміння диктувалось усім характером державного життя за останній рік”. Особливо наголошувалось, що декларація „дасть найголовніше, чого досі бракувало нашій Республіці, – можливість транзиту всяких без виїмку товарів через територію Польщі. У такий спосіб ми могли б забезпечити найактуальніші наші потреби” [23, с. 292].

«За штатним розкладом місія до 1 січня 1920 р. нараховувала у своєму складі 38 осіб і була одним з найчисельніших українських дипломатичних представництв у Європі. Незважаючи на значні скорочення урядом УНР витрат на дипломатичні представництва, українська місія в РПП з 1 січня 1920 р. продовжувала залишатись найбільшою за складом (26 чол.), що, безперечно, свідчило про серйозні політичні зацікавлення України в Польщі» [27, с.10].

Питання надання мілітарної допомоги Україні та створення на території Польщі відповідної бази для реорганізації збройних сил УНР було головним завданням української дипломатії. 2 грудня 1919 р. під час вручення згаданої вище декларації голова української місії А. Лівицький звернувся з проханням до польської делегації: «У першу чергу просимо знестися з Польським командуванням, щоб пропустити вільно ті частини наших військ, які перейшли Збруч, а далі предприняти все те, що потрібне, для відтворення нашої мілітарної бази» [28, с. 220]. У той же день «Юзеф Пілсудський санкціонував розпочати переформування армії Української Народної Республіки на теренах України, зайнятої польськими вояками» [28, с. 211].

Отже, однією з причин, що затягувала польсько-українські перемовини у Варшаві наприкінці 1919 р. та на початку 1920 р., було різне сприймання сторонами майбутнього Галичини. Відтак, дипломатична місія очолювана Андрієм Лівицьким цілком справедливо розглядала її як етнічну українську територію, польська делегація виходила з концепції відтворення історичної Польщі.

З весни 1920 р. після виступів В. Леніна та Х. Раковського з мирними пропозиціями до Польщі та інших держав від імені України перед урядом УНР постало завдання підписання союзницької угоди між Польщею та Україною. Разом із тим 11 березня 1920 р. відновились 22 грудня 1919 р. українсько-польська конференція, що була перервана.

Переговори наблизило прибуття С. Петлюри на особисте запрошення лідера Польщі.

Не можна не констатувати, що основні пункти Варшавського договору були віддзеркаленням слабкості УНР, яка була для Польщі союзником без території, сильної армії та надійної підтримки в масах.

24 квітня було підписано військову конвенцію, яка «встановлювала військовий союз між Україною та Польщею. Знову ж таки і даний аспект Варшавського союзу свідчив про його нерівноправність. Очікувалось формування лише трьох українських дивізій (15 тис. солдатів), тоді, як польська армія нараховувала 100 000 солдатів. Ю. Пілсудський явно не бажав бачити

сильною союзну українську армію, яка мала виконувати допоміжну функцію і бути політичним прикриттям польського походу в Україну. Вже в ході військових дій Ю. Пілсудський не погодився на чисельне збільшення мобілізованих новобранців на звільнених від більшовиків територіях» [29, с.135-136]. Звичайно, така антиукраїнська політика польського „союзника” шкодила не лише УНР, але й самій Польщі.

У тій складній обстановці, у якій опинилась УНР, у її керівництва не було іншого виходу перед загрозою утвердження більшовицької окупації. Як зазначалось в одному з урядових оглядів закордонної політики УНР, Варшавський договір «відтягував Польщу від можливого майбутнього союзу з Росією і, таким чином, значно ослаблював силу російського імперіалізму. УНР отримувала на основі цього договору моральну допомогу у формі визнання *de jure* державної суверенності та реальну підтримку на політичному, мілітарному й фінансовому полі» [30, с. 129]. Ціною укладеного договору, зазначалось далі, Україна зруйнувала «бар'єр, що загрожував їй дорогу в Західну Європу» [30, с. 129].

При цьому українське керівництво цілком усвідомлювало, що некорисний для УНР зміст угоди може бути змінений під впливом позитивного для неї перебігу військових дій з більшовиками. Про це переконливо йшлося в листі міністра закордонних справ А.Ніковського до українського посла у Німеччині М.Порша від 1 лютого 1921 р., де наголошувалося, що роль українсько-польського договору «в політичних і економічних взаємовідносинах України та Польщі була в закордонній пресі і серед нашої еміграції перебільшена, а в великій частині передана невірно». Треба брати до уваги, зазначав Андрій Ніковський, що «наслідки українсько-польської угоди в найбільшій мірі накреслить не договір, а внутрішнє становище нашої держави і її опірна сила всяким негативним впливам і агресивним тенденціям зовні. Можу також додати, що наші успіхи в боротьбі з більшовиками відкрили б для нас можливість ревізії українсько-польського договору, якою були би значно усунені всі шкідливі для нас пункти» [31, с. 88].

За думкою А. Ніковського, прийнята урядом Української Народної Республіки у цей момент зовнішньополітична концепція, «коли не цілком інтересам держави, то була єдиною можливою, якщо уряд хотів залишатися на ґрунті державності» [31, с. 88-89].

Зразу після підписання польсько-української угоди розпочався наступ союзних сил на Україні. Вже 8 і 9 травня українські й польські війська ввійшли в Київ. Уряд УНР прибув до Вінниці, де він був реорганізований і очолений В.Прокоповичем (член УПСФ). Попри перешкоди, які чинили польські військові, почала успішно відновлюватись державна адміністрація й місцеве самоврядування на визволених територіях Правобережної України. Посилився приплив добровольців в армію УНР. Однак, як уже зазначалось, польські союзники намагались перешкодити зміцненню військового потенціалу України. Польське командування примусило розпустити мобілізованих новобранців, і лише таємно від „союзників” українські дивізії зуміли збільшити свій чисельний склад [29, с.136].

Успіх спільної польсько-української акції був недовгим. російські більшовицькі війська, перегрупувавши сили й отримавши поповнення, розпочали контрнаступ спочатку в Україні, а згодом і в Білорусії. Польський фронт було прорвано, і вже 11 червня червоні знову захопили Київ. Польські війська, охоплені панікою, поспішно відступали. На противагу деморалізованим частинам польської армії українські дивізії зберігали кращу боєздатність, виявляли мужність і стійкість в ході бойових дій.

У кінці липня польська армія залишила лінію Бугу і відступила в напрямку Варшави. У цій ситуації Польща звернулася за допомогою до Антанти. «5 липня 1920р. у Спа (Бельгія) для вирішення цього питання зібралася конференція, у якій взяли участь представники Англії (Д.Ллойд-Джордж і Д.-Н.Керзон), Франції (А.Мільєран, Ф.Фош), Італії, Бельгії та Японії. Польщу репрезентував прем'єр В. Грабський. Союзники дійшли висновку, що РПП не в стані проводити самостійну зовнішню політику, і зажадали, щоб вона у відповідній ноті погодилася на угодову полагодження на розумних умовах своїх територіальних суперечок з Чехами, Литовцями і Українцями» [29, с.171].

Загалом, концепція великої Польщі, яку нав'язував державам Заходу Юзеф Пілсудський і яку одностайно підтримувала Франція, зазнала фіаско. Відтак знову у міжнародних взаєминах почала завзято фігурувати українська справа, передусім, питання Східної Галичини. Найвища Рада рішуче висловилась за те, щоб Східна Галичина зберегла свій міжнародний статус, незалежний від Польщі, зобов'язала дотримуватись „лінії Керзона” як східного кордону Польської держави. Щодо решти «України Найвища рада прийняла зобов'язання польського уряду шанувати право самовизначення народів на сході зазначеної межі» [29, с.173-174].

Восени 1920 р. український провід розпочав консультації з представниками головнокомандуючого Збройними силами Півдня росії генерала «Петра Врангеля про об'єднану військову акцію проти військ більшовиків. У вересні Рада Народних Міністрів УНР уповноважила голову української дипломатичної місії в Румунії Костя Мацієвича та керманіча військової секції того представництва генерала Сергія Дельвіга вести перемовини з метою заключення військової конвенції з уповноваженими уряду генерала Врангеля і ту ж конвенцію між УНР і Урядом генерала Врангеля підписати» [32, с. 79]. 29 листопада 1920 р. голова Директорії С. Петлюра затвердив призначення РНМ головою делегації на переговорах з делегацією Добровольчої армії міністра здоров'я та опікування Станіслава Гумбертовича Стемповського. До складу делегації за призначенням українського уряду призначався також глава дипломатичного представництва України у Польщі Л. Михайлів [23, с. 295].

Проте, український провід уже був не в змозі змінити ситуацію. Спроби уряду пожвавити дипломатичну активність в Європі не давали бажаних успіхів і здебільшого обмежувалися пустими деклараціями. 17 вересня 1920 р. Рада Народних Міністрів, на засіданні якої був присутній і Головний отаман С. Петлюра, заслухала й ухвалила доповідь міністра закордонних справ А. Ніковського. Він, зокрема, пропонував у найближчий час «заклучити стратегічний союз з Врангелем і поставитися обережно щодо союзу з ним політичного» [23, с. 295]. Далі міністр окреслив надзвичайно широку програму дій, в т.ч. «по всій Європі, де наша політика була не досить виразною, повести

ширшу інформаційну роботу..., утворити для цього цілий ряд агентури за кордоном. Водночас планувалось скоротити число й штати українських закордонних місій» [23, с. 295].

Викликає сумнів, що уряд, затверджуючи подібну програму всупереч реальним можливостям щодо її виконання, прагнув скоротити дипломатичну присутність УНР за кордоном. Разом з тим РНМ і Міністерство закордонних справ не виявляло рішучості щодо виконання раніше затвердженого плану А. Ніковського, а лише відкладало розробку подальшої політики щодо майбутнього союзу з генералом Врангелем. Так, повернувшись до розгляду цього питання 26 вересня 1920р., урядовці вирішили «обміркування..., продовжувати на слідуєчому засіданні». 27 вересня 1920 р. РНМ вирішила „визнати можливим скласти з генералом Врангелем військову конвенцію з політичними гарантіями, а саме: «за умови визнання урядом генерала П. Врангеля самостійності Української Народної Республіки і її сучасного уряду. Відповідні директиви уряд подав голові української делегації С. Дельвігу на переговорах з генералом П. Врангелем. Обговорення тривало ще на кількох засіданнях уряду, зокрема, 11 жовтня 1920 року, але провід уже був не в змозі виробити ефективні заходи для спільної військової акції з командуючим Збройними силами Півдня росії» [23, с. 296]

Щодо Варшавського договору, він отримав неоднозначну, часом контраверсійну оцінку не лише різних прошарків українського суспільства, але й вітчизняних істориків. На думку деяких з них, „суперечливий характер” Варшавського договору, його «нерівноправний характер..., щодо України завдав, зрештою, шкоди і Речі Посполитій Польській» [33, с.138], що через певний час виявилася заложницею більшовицького режиму.

У свій час до об’єктивної оцінки Варшавської угоди зазивав один з його ініціаторів С. Петлюра: «Коли б не польсько-українська згода, не відомою ще була б дальша доля нашої державності. Хай поляки не додержали свого слова і зрадили нам, – ми все ж за цей час і сили організовані свої збільшили, і ясність планів своїх устаткували на майбутнє» [34, с. 339]. За умов складної і надзвичайно несприятливої для України міжнародної ситуації, катастрофічного

становища на фронтах Варшавська угода між УНР та Польщі дозволила приблизно на рік проводити боротьбу за незалежність України, тому, власне, стала єдиним можливим на той час порятунком і не суперечила ідеї самостійності України.

У результаті невизнання незалежності української держави країнами Антанти і фактичного застосування щодо неї блокади республіканський провід міг розраховувати лише на підтримку Польщі, хоча й за рахунок Східної Галичини, яка відійшла до РПП. Остання „залишилася чи не єдиною країною, зацікавленою у продовженні визвольної боротьби України”. На думку сучасного біографа С. Петлюри С. Литвина, Головний отаман «мав на меті прискорити порозуміння з Польщею, а потім і з країнами Антанти, саме такого кроку нагально вимагала загальнополітична і військова ситуація» [34, с. 342].

У листі до міністра закордонних справ «Української Народної Республіки Андрія Лівіцького 11 листопада 1919 р. Симон Петлюра чітко наголосив стратегічну мету Варшавської угоди: шляхом політики зближення з Польщею... отримати визнання України Антантою, а потім, отримавши допомогу для боротьби з більшовиками, повернутися на рідні терени» [34, с. 343].

Слід наголосити, що союз С. Петлюри з Ю. Пілсудським не відзначався послідовністю намірів. Якщо Головний отаман схилився до альянсу через безвихідь ситуації, то польський лідер, з одного боку, визнавав необхідність створення міцної української держави як буферної зони між Польщею та радянською росією, з іншого, окупувавши Східну Галичину, не сприяв зміцненню України і тим самим, за словами відомого українського вченого Івана Лисяка-Рудницького, «власноручно руйнував свої плани» [35, с. 101]. Оцінюючи Варшавський договір із позиції міжнародного права, С. Кобринська, професіонал із питань державного права, наголошувала, що «як результат тривалого етапу нав'язання міждержавних взаємин УНР і Польщі, проголосивши визнання незалежності УНР (ціною 1/5 території України), фактично лише зміцнив статус УНР як залежної від нової союзниці держави» [36, с.12].

Варшавський договір, його ще інколи називають «договір Пілсудського-Петлюри, на думку сучасних дослідників українсько-польських відносин, став

практичною спробою реалізації (федераційної) концепції Ю. Пілсудського» [37, с. 385]. Не кінцеву роль у таких настроях відіграло й те, що УНР свого періоду була союзницею країн Четверного Союзу і антагоністом Антанти, на яку покладали особливі надії в польському політикумі. Відношення альянтів до військової акції Україна – Польща виразилося двоїстим. «На відміну від французької сторони, яка не лише підтримала союзників, але й допомагала у розробці плану наступу, англійці наполегливо радили Польщі укласти мир з більшовиками» [37, с. 386].

Висновки до розділу II.

Ставало ясным, що держави Антанта не бачить у союзнику Польщі серйозного супротивника більшовицькому режиму, здатного протистояти його просуванню на захід Європи. Окрім того, союз Юзефв Пілсудського – Симена Петлюри, який ґрунтувався здебільшого на власних домовленостях і викликав витончену опозицію як серед українців, так і серед поляків, через взаємну недовіру фактично був малоефективним.

РОЗДІЛ III

ВАРШАВСЬКІ УГОДИ 1920 Р.

3.1. Роль дипломатії Української Народної Республіки

«припинення бойових дій на Волинському та Холмському фронтах, об'єднання із ЗУНР, військові зусилля проти радянської Росії та ін. Їх реалізація була покладена впродовж 1919 р. на і військово-дипломатичні місії генерал-полковника С. Дельвіга (травень-червень), полковника П. Ліпка (липень), заступника голови Ради Міністрів А. Ливицького (жовтень), які працювали у Варшаві. Крім того, у лютому і грудні на переговори з Начальником країни Юзефом Пілсудським виїжджав Головний Отаман Ссимон Петлюра» [40, с.188-189].

На взаємини між Польщею та Україною впливала низка негативних та позитивних факторів. Зауважмо, що державотворчий процес в Україні й Польщі відбувався практично синхронно і в неподільному геополітичному просторі, проте за різних обставин. Для Речі Посполитої дані умови були сприятливі, тому що її відродження як країни вважалося необхідним обома протидіючими у Першій світовій війні обома сторонами. Дійсно, ще 1916 р. Країни Четверного блоку оголосили щодо відродження після світової війни незалежної Польщі. Сполучені Штати й Антанта гадали Польщу безкомпромісною частиною післявоєнної Європи. Будучи, на відміну від України, запрошеною рівноправним учасником Паризької мирної конференції, Польща спромоглася заручитися підтримкою Антанти і отримати свободу дій на сході для приєднання збройною силою частини українських земель: «Східної Галичини, Холмщини й Волині. Водночас будучи в стані війни з радянською росією, Ю. Пілсудський вів себе досить пасивно й, керуючись прагматичними інтересами, не надав допомоги А. Денікіну, підтримуваного Антантою» [40, с.188-189].

Керманичі УНР Директорії осмислювали закономірність згоди із Польщею, адже опиратись москві вона не могла. Відтак у лютому 1919 р. С.Петлюра на перемовинах із представниками Антанти вговорював керівництво Західноукраїнської Народної Республіки підписати мир з Польщею на будь-яких

умовах, що створювало вигідні перспективи для УНР порозумітися з Варшавою. Учасник перемовин у м. Ходорові на Львівщині Михайло Лозинський зазначав: «Якби Петлюра був поставив рішуче домагання, що в інтересі цілої Української Народної Республіки треба конче покінчити війну з Польщею і тому треба безумовно підчинитися рішенням Антанти, то се було би поважним аргументом на прийняття проекту перемир'я, бо Петлюра користувався тоді великим авторитетом... Мабуть, для нього самого тоді ще не була ясна його пізніша орієнтація: через Польщу до Антанти за всяку ціну» [41, с. 84].

Першою спробою України невимушено встановити дипломатичні зв'язки та розпочати хід врегулювання стосунків була поїздка до Польщі зимою 1919 р. місії у складі О. Карпинського і В. Прокоповича. Але коли УНР проголосила Акт Соборності і активно допомагала Українській Галицькій армії відбити агресію з боку Варшави, сама Польща вести перемовини відмовлялася. Проте, 27 березня 1919 р. польський сейм обмалював взаємини до УНР однозначно: «Відірвання українців від Російської імперії не zapewнить нам більшої безпеки східних кордонів. Агресивність українців є зараз сильніша й небезпечніша ніж російська» [42, с. 3].

«Друга делегація очолювана полковником Б. Курдиновським була відправлена міністром закордонних справ УНР Костем Мацієвичем, він провадив перемовини із делегацією Антанти та встановив тісні стосунки з представником Польщі при антантівському командуванні Б. Кутиловським. Під час перемовин сам поляки заявляли, що підуть на підписання угоди з УНР за умови, що Варшава відкличе свої частини з Східної Галичини й припинить бойові дії у захист Західно-Української Народної Республіки» [28, с. 211].

«14 травня польські війська перейшли у широкий наступ по усьому фронті. Дивізії прибулої з Франції армії генерала Ж. Галлера завдали частинам Волинської групи Армії УНР генерала О. Осецького нищівної поразки. Була розгромлена Сіра дивізія, а 16 травня у Луцьку потрапили у польський полон генерал М. Осецький. Скориставшись ситуацією на Волині, війська Червоної армії перейшли у рішучий наступ й зайняли Броди і Дубно. Залишки Волинської групи відступили в Галичину» [43, с. 354-355].

Загалом, наші дипломати потрапили у важку ситуацію й змушені були йти на поступки й несприйнятливі домовленості. Як результат перемовин із главою уряду і міністром закордонних справ Іваном Падеревським вже 24 травня цього року була укладена декларація, котра проголошувала готовність УНР підписати військово-політичний союз на вигідних для Варшави умовах: «відмова УНР від претензій на Східну Галичину і Волинь, кордон по р. Збруч. Польська сторона брала на себе зобов'язання надати допомогу Армії УНР для спільної боротьби з більшовиками. Проте визнання незалежності України відкладалося до її визволення з допомогою Польщі та створення нового уряду. Спеціальним пунктом було зазначено, що зовнішньополітична діяльність дипломатичної служби УНР повинна узгоджуватися з Варшавою. Навіть польські історики, зокрема С. Шайдак, визнавали, що це був договір нерівноправних партнерів, і Україна могла перетворитися в сателіта Польщі» [43, с. 94-95].

Слід наголосити, що домовленості Р. Курдиновського у Польщі по суті нехтували статті Акту Соборності від 22 січня 1919 р., а дана декларація та заяви використано було делегацією Польщі в Парижі і таким чином вплинули на рішення Найвищої Ради з проблеми Східногалицького питання. З Польщі негайно дійшла телеграма до прем'єр міністра Англії Ллойд Джорджа та була зачитана на засіданні про обнадійливі перемовини між Польщею та Українською Народною Республікою та союз у боротьбі з більшовиками. Однак С. Петлюра та уряд Директорії УНР не визнали результатів даних перемовин і дезавуувати Курдиновського як посла за перевищення повноважень. На той час виникла ситуація, коли Українська Галицька армія стояла над р. Збручем, також мала можливість приєднатися до Армії УНР в досить скрутний період для Симона Петлюри [44, с. 81-84].

«Як відомо, – писав він у листі з Берна міністрові І. Мазепі, – жодна держава в початках своєї самостійності не розпоряджала своєю цілою територією, тож чому мають власне українці...збудувати зараз державу, обнімаючи усі її етнографічні території...Українці є примушені все те віддати, що зараз перепинає дорогу їти рука в руку з румунами і поляками, котрі мають

ті самі устремління, що й українці – перешкодити в утворенню давньої Росії» [45, с. 800].

«Але після того, як УГА була витіснена поляками на лівий берег Збруча, а Верховна Рада Паризької мирної конференції 25 червня 1919 р. ухвалила передати Східну Галичину під тимчасове управління Польщі, з'явилися перспективи для українсько-польських контактів. Керівник Польської держави Ю. Пілсудський, побоюючись імперських амбіцій Росії, прихильно ставився до існування Української держави як буфера між Польщею та росією» [46, с. 325].

Симон Петлюра волів як можна швидше знайти порозуміння з поляками та ліквідувати польський фронт. Він скерував до Львова 31 травня 1919 р. представницьку дипломатичну місію очолювану генералом Сергієм Дельвігом із основним завданням досягнути перемир'я між Польщею та Україною, а саме погодити спільні дії проти більшовицької росії. Виступаючи й від імені ЗУНР українські дипломати узгодили демаркаційну лінію, яка увійшла в історію як «Лінія Дельвіга». «Однак, керівництво ЗУНР його відкинуло, що дало привід польській делегації в Парижі досягти вигідної постанови від 25 червня, яка взагалі не залишала території галичанам» [43, с. 310].

У листі до Ю. Пілсудського Головний Отаман зазначав: «Український народ у своїй боротьбі з ворогом людської культури і своєї національної державності має право на співчуття та допомогу від своїх найближчих сусідів, тим більше, що відбиваючи свою рідну землю від насильників-окупантів, навязуючих Україні чужі їй форми комуністичного ладу, ми не стаємо на шлях білого терору. А йдемо під гаслом широкого демократизму та державного будівництва, найкращим представником якого в Польщі вважаємо ми Вас., Пане Начальнику Держави Польської. Але боротьби з більшовиками ми ще не закінчили...Отже, стає очевидною konieczність певного порозуміння між польським та українським командуванням для подальшої боротьби» [47, с. 357-358].

«В інтерв'ю польській пресі він повідомляв, що справа Галичини вирішена, й уряд УНР та український народ прагне встановити дружні відносини з Польщею. 1 вересня було досягнуто найважливіше – ліквідації одного з фронтів

українського війська. Щоправда, у зв'язку із напруженим становищем на інших фронтах – радянському та новому – денікінському, перемир'я дісталось шляхом болісної поступки – визнання кордону по Збручу. Це викликало хвилю обурення провідників ЗУНР та особового складу Галицької армії, з чим С. Петлюрі довелося рахуватися. Отже, укладена Пилипчуком попередня угода з поляками була кваліфікована урядом УНР як перевищення повноважень» [48, с. 33].

«Росія вам не забуде того, що в час, коли її війська билися з більшовиками, ви послаблювали її акцію через укладення перемир'я з Петлюрою» [48, с. 33]. Керманіч Польщі Юзеф Пілсудський відкидав перспективу згоди як з білою, так і більшовицькою росією, вважаючи їх рівними ворогами польської державності. Одноставної думки був і сам С. Петлюра, він цілковито підтримував підписану 1 вересня угоду щодо перемир'я.

Вже 26 вересня на загальному засіданні урядів ЗУНР та УНР було прийнято рішення надіслати до Польщі делегацію під керівництвом міністра закордонних справ А.Лівицького. Ключовим завданням дипломатичної місії було, передусім, досягти польсько-українського порозуміння та підписати угоду про тісний союз із Варшавою. «Це створювало сприятливі умови для подальшої війни з більшовиками за визволення України та нові можливості і перспективи визнання УНР країнами Антанти. Надзвичайна дипломатична місія була вперше такою представницькою – включала 38 осіб, а згодом нараховувала 97, з них чотири політичних радники, п'ять радників-фахівців, зокрема військовиків, шість секретарів та ін. 3 жовтня вона прибула до Варшави й розпочала активну діяльність» [49, с. 210].

Юзеф Пілсудський досить приязно прийняв приїзд українських дипломатів. Даній події сприяли особисті якості А. Лівицького та його погляди на відносини з Варшавою. «Найближчими географічно сусідами України є народи румунський та польський, – писав він у одному з документів. – З національними державами цих народів Україна у своїй закордонній політиці і старалася нав'язати такі доброзичливі відносини, які б не тільки не утворенню стояли на заваді утворенню самостійної України, а навпаки, при певних умовах

помагали б скріпленню тої самостійності і перейшли б у формальний союз з Україною» [50, с. 88-89].

Варто зазначити, що перемовини з поляками виявилися складними, хоча Ю. Пілсудський приймав А. Лівицького й висловлював сподівання на їх успіх. Найбільш складною була проблема кордонів. Польська сторона відкидала запропонований українцями етнографічний принцип та відмовилася уступати окуповані в ході українсько-польської війни 1918-1919 роках так звані «історично польські землі Східної Галичини зі Львовом й погоджувалася на кордон виключно по р. Збручу» [49, с. 210].

А. Лівицький скаржився, що переговори майже не просуваються, оскільки «основна ідея необхідності признання самостійності України і нав'язання між нею і Україною союзних стосунків – зустріла підтримку лише в колах Польської партії соціалістичної (ППС), почасти серед людовців ...Близькі до уряду націонал-демократи вважають існування України за явище небажане і агітують за те, аби уряд коштом України мирився з Антоном Денікіном» [51, с. 460].

«Їх підтримували соціалісти, які виступали за порозуміння з Україною, мирне врегулювання проблеми кордонів, але з включенням до Польщі Холмщини і Львова. Впливова Націонал-демократична партія лідера Р. Дмовського та Селянська партія вважали сильну незалежну Україну небезпечною для Польщі й наполягали на приєднання її земель, зокрема Холмщини, Західної Волині, Східної Галичини та Західного Поділля. Угрупування великих землевласників в Україні, Білорусії і Литви взагалі виступали за відновлення кордонів 1772 р., тобто до Дніпра. Відтак, опозиція Юзефу Пілсудському у проблемі порозуміння з Україною з перспективою військово-політичного союзу була досить сильною» [52, с. 236-237].

Враховуючи таку ситуацію, С. Петлюра в листі від 30 жовтня до А.Лівицького не наполягав на вирішенні дуже спірних питань й рекомендував перевести переговори в площину економічних відносин і в першу чергу у обмін на хліб, цукор, гроші, щоб дістати зброю: «20 тис. гвинтівок російського зразка, 5-10 млн набоїв, амуніції, а також повернути в Україну військовополонених українців та військових матеріалів захоплених на Волині під час травневої

офензиві поляків. Головний Отаман наголошував, що становище в Україні вимагає якнайскорішого врегулювання відносин з Польщею, недопущення альянсу Польщі з Денікіним, на чому наполягав Головнокомандувач Добровольчої армії. Дуже важливою для А. Лівицького вказівкою С. Петлюри були заключні слова: Для здійснення заключення мирного договору між Україною і Польщею в разі потреби можна йти на уступки, зважаючи на наше тяжке становище» [52, с.238].

«Всякі однобічні позиції, які-небудь одні напрямки політики, зараз неможливі, або й виключені; зараз грає роль напрямок всебічний, так би мовити універсальний, продиктований об'єктивною оцінкою обставин. Не може бути і мови про якусь односторонню орієнтацію, наприклад, на одну з груп недавньої світової війни. Відтак, Андрій Лівицький твердо відстоював прагматичну точку зору: задля врятування Української Державності треба принести певні матеріальні жертви...зректися територіального максималізму і вибрати новий шлях в закордонній політиці, який привів УНР до згоди з сусідніми державами Польщею і Румунією» [52, с. 240].

Вже восени 1919 р. необхідність підписання союзу з Варшавою усвідомлювали майже всі провідні діячі УНР. Відповідне рішення було ухвалено на засіданні Директорії та уряду УНР 15 листопада. У листі до А. Лівицького С. Петлюра писав: «Ми напружуємо всі сили, але чи вистачить їх, я не певен...в цей час полагодження наших стосунків з Польщею могло би нас врятувати – дати нам базу деяку, зносини з світом і перспективи. Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш: може б мали більш сприяючі для нас обставини для заключення договору з Польщею» [53, с.140].

Ситуація, котра склалася на денікінському та більшовицькому фронтах Українська Народна Республіка, заставила А. Лівицького йти на територіальні поступки. Уряд Директорії УНР визнавав кордон по р. Збруч, а долю Волині залишити на розуміння Паризької мирної конференції. В угоді наголошувалося, що польський уряд надасть українцям рівні права, поверне полонених, і розвиток національної культури, надасть допомогу озброєнням. Висловивши незгоду з проєктом у питанні Східної Галичини, хоча рішення про це ухвалила

Паризька мирна конференція ще у червні 1919 р., члени дипломатичної місії від Західноукраїнської Народної Республіки М. Новаковський А. Горбачевський та С. Витвицький покинули Польщу [54 с.130].

«Встановлення відносин на досягнутому рівні місією А.Лівицького мало велике значення для УНР. По-перше, на початку грудня 1919 р. уряд і частина українського війська, яка не брала участь у Зимовому поході, знайшли у Польщі притулок, по-друге, дипломатія УНР отримала можливість виходу і контактів з представництвами країн Антанти та інших держав. Окрім того, згідно з домовленостями Польща взяла на себе забезпечення двох українських стрілецьких дивізій – полковника О. Удовиченка та полковника М. Безручка» [55, с. 144].

3.2. Польсько-українська військова кампанія.

У піднесення польсько-українських взаємин, наказом уряду Директорії Української Народної Республіки від 12 грудня 1919 р. при українській дипломатичній місії А. Лівицького створено Військову секцію «для керування справами організації військовополонених в регулярні частини, організації матеріальної і духовної допомоги полоненим та інтернованим в Польщі, участі в розробленню проєктів і укладенню військових конвенцій між Урядами УНР і Річі Посполитої Польської, військової експертизи при Українській Дипломатичній Місії. Головою секції генерал-полковника М. Юнаківа, якому підпорядковано існуючу військову місію генерала В. Зелінського. До складу секції входили й інші військовики з питань формування українських військових частин на території Польщі» [12, с. 400].

Згідно з досягнутими домовленостями між генералом В. Зелінським і міністром військових справ Польщі генералом Ю. Лесьневським усі українці військовополонені чи інтерновані бійці Армії УНР проголошувалися «вояками військових формувань дружньої держави. З них 1 січня 1920 р. розпочалося формування в таборі Ланцут 6-ї Січової дивізії, командиром якої С. Петлюра призначив полковника Марка Безручка, а начальником штабу – полковника В.З

мієнка. Як свідчить відомий польський історик з проблеми З. Карпусь, на 25 квітня 1920 р. вона мала дві стрілецькі бригади (16 і 17-ту), кінний дивізіон, гарматні, саперні та інші підрозділи, разом 239 старшин, 1886 козаків, 346 коней, 36 кулеметів та 4 гармати. В районі Кам'янця-Подільського була сформована 2-га Залізна стрілецька дивізія полковника О. Удовиченка. У її складі були: дві стрілецькі бригади, гарматні, кінні та інші підрозділи, в яких нараховувалося 556 старшин, 3348 козаків, 56 кулеметів» [56, с. 24-25].

Знаходячись у Варшаві Міністерство закордонних справ пожвавило свою діяльність, хоча воєнні обставини призвели до скорочення його штату майже наполовину. На кінець 1919 р. у ньому працювало: «в центральному апараті міністерства – 8 осіб, в канцелярії – 15, у Департаментах – загальному – 16, іноземному – 14 і 6 урядовців для особливих доручень, загалом 59 працівників дипломатичного корпусу» [12, с. 399].

Зовнішньополітичне відомство УНР намагалося не лише зберегти свої представництва за кордоном, але й засновувати нові. Щоправда, «за браком коштів у листопаді-грудні 1919 р. були скорочені навіть представництва 1-го розряду у Німеччині, Франції, Великобританії, США і Швейцарії до семи співробітників та 2-го розряду в Чехословаччині, Австрії, Польщі, Угорщині – до п'яти чоловік. Проте дипломатична служба працювала. На перший план С. Петлюра як голова Державного центру УНР у Польщі висував його дипломатичну діяльність, тобто використання міжнародних з'їздів і конференцій через заступи на них представників української opinio чи відповідних українських угруповань; використання міжнародної преси, взагалі всякої можливості для піднесення голосу в цілях популяризації Української Державної справи, установлення зв'язків» [50, с. 95].

Водночас уряд УНР, Головний Отаман С. Петлюра та Міністерство закордонних справ намагалися укласти договір з Польщею та з її допомогою визволити Україну. Але Юзеф Пілсудський змушений був рахуватися з позицією Антанти, яка продовжувала підтримувати генерала Денікіна у боротьбі за єдину росію. Лише після його поразки навесні 1920 р., Антанта, хоч і неофіційно, але фактично залишила українське питання вирішувати Польщі на її розсуд. Проте

«українсько-польські переговори до весни 1920 р. гальмували ендеки, які прагнули домовитися з більшовиками. Навіть соратник Пілсудського міністр закордонних справ Л. Василевський у березні-квітні опрацював проект мирного договору з москвою, за яким Польща визнавала радянську Україну в межах кордонів 1772 р., тобто на Лівобережжі. Правобережну Україну пропонувалося зайняти польськими військами, а її долю вирішити в майбутньому на основі принципу самовизначення народів» [57, с. 88-89].

Проте росія висловила категоричний протест і більшість польського політикуму приєдналися до намірів Юзефа Пілсудського зайняти Правобережну Україну силою й відновити УНР як буфер від завойовницької більшовицької Росії. Коли ця думка викристалізувалася у Варшаві, «11 березня відновилися українсько-польські переговори. Гострими виявилися дискусії з проблеми кордонів України, яку нав'язала польська сторона й оголосила претензії на Волинь. Українці дотримувалися попередніх домовленостей про кордон по Збручу і Західному Бугу, посиляючись на етнографічну ситуацію на Волині, де мешкало 57-81% українців, а поляків всього 3-10%. Поступаючись Холмщиною і Підляшшям, вони зберігала всю Волинську губернію для УНР» [12, с. 398].

Дипломатична місія, яку очолив А. Лівицький, докладали максимум зусиль для досягнення угоди, а С.Петлюра активізував роботу з організації Армії УНР. «26 березня С.Петлюра зібрав широку нараду вищого складу армії для обговорення проблеми розбудови українського війська за європейським зразком по своєму духу республіканської, національної, демократичної, аполітичної. Було створено Вищу Військову Раду, затверджено штати Військового міністерства, військові статuti» [58, с. 53-56].

У ніч на 22 квітня цей документ було підписано. У ньому зазначалося: «1. Польща визнавала право України на незалежність і Директорію УНР на чолі з С. Петлюрою як верховну владу; 2. Кордон між УНР і Польщею по колишньому російсько-австрійському, тобто по Збручу, а на схід Здолбунова – по Прип'яті. Доля волинських повітів, які відійшли до Польщі, буде вирішена пізніше українсько-польською комісією; 3. Польща визнає територію України в межах Правобережжя, по кордоні з Росією до 1772 р.; 4. Польща зобов'язується не

укладати міжнародних угод спрямованих проти УНР, а уряд УНР – відповідно проти Польщі; 5. Обидва уряди зобов'язані забезпечити національно-культурних потреб громадянам меншості; 6. До розв'язання аграрної проблеми Конституцією УНР зберігаються права польських землевласників в Україні. Передбачаються укладення економічних угод; 7. Інтегральною частиною Договору є Військова конвенція; 8. Заключна угода, крім статті 1 є таємною; 9. Угода вступає в силу негайно після підписання» [59, с. 5-7].

Військова конвенція, підписана 24 квітня 1920 р. генералом В.Сінклером з представниками польського генштабу, містила статті, в яких викладалися аспекти спільних військових операцій на Правобережній Україні. Її ключова 3-тя стаття передбачала: «У разі спільної польсько-української акції проти радянський військ на теренах Правобережної України...військові операції відбуваються під загальним керівництвом Начальної команди Польських військ» [60, с. 438]. Стаття 8-ма регламентувала порядок відновлення влади на зайнятих землях у ході операцій, причому зазначалося, що військову і адміністративну владу формує український уряд. Щоправда, водночас визнавалося право польських військових властей охороняти тили своєї армії, зокрема утворювати органи жандармерії. 9-та стаття наголошувала, що перебування польських військ на території Правобережної України буде тимчасовим й «по виконанню загального плану спільної акції вони будуть виведені до Польщі. У статтях 11-12 Військова конвенція передбачала продовження формування українських військових частин на території Польщі, а також наголошувалося, що Начальна команда польських військ зобов'язалася забезпечити три українські дивізії зброєю, амуніцією, вирядом і одягом, згідно з нормами для польських частин» [60, с. 438-439]. В інших статтях передбачалося, що під контроль поляків відходили на певний час залізниці та рухомий склад за винятком захоплених українцями в бою бронепоездів.

І тепер лише «Польська Республіка стала на реальний шлях допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з московськими більшовиками окупантами, давши змогу частинам її армії формуватися в себе, і ця армія теж йде битися з ворогами України. Але тепер українська армія буде битися не одна,

а разом з армією дружньої нам Республіки Польської...По закінченні боротьби з більшовиками польські війська будуть негайно обведені в межі своєї Республіки» [61, с.197-199].

Першими в Україні виступили проти Варшавських угод проводили соціалістичних партій, які гуртувалися навколо уряду І. Мазепи. На нараді у Кам'янці-Подільському вони підписали заяву, в якій відзначали: «Соціалістичні партії...не можуть дати своєї згоди на санкцію військового походу польських військ на українську територію» [12, с.399]. В знак протесту І. Мазепа у травні пішов у відставку. Пізніше він писав, що Варшавський договір породив серед українського суспільства й особливо серед галичан велике невдоволення Українським державним центром в еміграції. Звинувачення спрямовувалися, головним чином, проти С. Петлюри.

В. Винниченко, М. Грушевський, М. Шаповал вважали Варшавську угоду зрадою інтересів Соборної України. С.Шелухин заявляв, що Петлюра не мав права без обговорення в Директорії УНР приймати з А. Лівицьким рішення про угоди. «Характер військового договору. — писав він пізніше, — той самий, що і політичного: все для поляків і нічого для українців. Я певен, що дійсно військові люди, як генерал Сінклер ...зробили це тільки з послуху перед наказом Головного Отамана» [62, с.33]. Опозицію та галичан, обурило те, що Польщі по суті дарувалася велика частина держави, в якій проживало щонайменше 10 млн. українців. Теж проти угоди висловлювався В. К. Винниченко, «якого підтримали українські комуністи та галицькі соціалісти на чолі з головою Всеукраїнського трудового конгресу С.Вітиком, який навіть надіслав з Відня телеграму до Москви, ганьбив Петлюру й пропонував негайно приступити до переговорів з УНР» [62, с.33].

Але тверда воля, прагматизм і прихильне ставлення до УНР Ю. Пілсудського перемогли. Визнаючи Україну й укладаючи з нею військово-політичний союз, «Пілсудський робив це супроти політики Антанти і розпочав бойові дії проти більшовиків в Україні без погодження з Парижем. Країни Антанти, особливо Англія, взагалі були проти польсько-більшовицької війни. Париж застерігав ще 28 лютого 1920 р. Польщу, що у випадку нападу на Росію

припинить надавати їй допомогу. Однак Пілсудський не дуже оглядався на Антанту, намагаючись допомогти УНР здобути міжнародне визнання. Генералові Розвадовському, який їхав до Румунії з дипломатичною місією він наголошував: Румунія повинна піти за нашим прикладом і визнати виразно, як ми, уряд Директорії УНР з Симоном Петлюрою на чолі» [63, с. 93].

Найбільш точно викладено цілі Польщі та ставлення до України у обіжнику Верховного командування для керівництва Волинським фронтом від 1 березня 1920 р., в якому говорилося: «Польський уряд має намір підтримати національний український рух, щоб створити самостійну українську державу і таким шляхом значно послабити росію, відірвавши від неї найбільш багату зерном і природними копалинами окраїну. Провідною ідеєю утворення самостійної України є утворення бар'єру між Польщею та росією та перехід України під польський вплив і забезпечення, таким шляхом експансії Польщі як економічної – для утворення собі ринку збуту, так і політичної» [64, с. 460].

„Підготовка радянського вторгнення в Польщу, пояснювалася не тільки, й навіть не стільки всією попередньою політикою „збирання” земель імперії, що розпалася. У 1920 р. більшовики вже ставили перед собою набагато масштабніші цілі. Йшлося про здійснення силами 5-мільйонної Червоної армії „світової революції”. Радянська преса вже почала називати В. Леніна і Л.Троцького вождями світового пролетаріату. Польща цікавила вождів як плацдарм для вторгнення в Німеччину”[652, с. 328].

Проте українсько-польські війська випередили червону армію і 25 квітня розгорнули наступ на широкому фронті. На Українському фронті від Прип'яті до Дністра діяли дві армії. Після Зимового походу 5 травня 1920 р. головні сили Армії УНР: «1-ша Запорізька, 2-га Волинська, 4-та Київська та 5-та Херсонська стрілецькі дивізії під командуванням генерала Омеляновича-Павленка діяли на південному крилі фронту. Загалом Армія УНР мала близько 20 тис. багнетів, 1,6 тис. шабель та 37 гармат. Відзначимо, що проти 143,5 тис. вояків польсько-українського війська Червона армія мала всього 65,3 тис. Це забезпечило союзним військам блискучий успіх, і вже 7 травня 3-тя польська армія і у її складі 6-та Січова дивізія М. Безручка зайняли Київ» [65, с. 142].

Під тиском Франції та Великобританії Польща вже «10 липня погодилася піти на перемир'я з Москвою та на кордон з Росією по так званій лінії Керзона. Проте, засліплена перемогами на фронтах, радянська сторона пропозиції ігнорувала. Радянське військове командування, зокрема М. Тухачевський, К. Ворошилов, С. Будьонний не збиралося зупинятися на досягнутому. В телеграмі конгресу Комінтерну в Москві в середині серпня С. Будьонний і К. Ворошилов писали, що кінармійці не вкладуть шаблі в піхви, поки над Варшавою, Берліном, Парижем і Лондоном не замайорять червоні прапори» [66, с. 76].

Однак варто зазначити: «14-17 серпня на фронті стався перелом і Червона армія під ударами польсько-українського війська відходи на схід. На нових переговорах щодо перемир'я у вересні-жовтні, коли Червона армія під ударами котилася на схід, і Пілсудський, як він потім згадував, міг продовжувати наступ куди і скільки хотів, умови диктували поляки. Впливові політики, зокрема лідер ендеків і архітектори Ризького миру Р. Дмовський і С. Грабський рішучо виступали за припинення війни з росією. 12 жовтня 1920 р. у Ризі був підписаний російсько-польський прелімінарний мирний договір, за яким припинялися бойові дії, визначалася лінія кордону по лінії Сарни-Рівне-Радивилів-р.Збруч. Польща зобов'язалася припинити підтримку збройних формувань УНР і Врангеля. С. Петлюра направив до Риги дипломатичну місію УНР на чолі з С. Шелухиним і В. Кедровським. Він розраховував на підтримку Польщі на переговорах. Але голова польської делегації повідомив Шелухину, що Польща вже визнала радянський уряд України та його делегацію. Отже, на переговори в Ризі делегація УНР не була допущена, радянську Україну представляв голова уряду Х. Раковський. С. Петлюра висловив Варшаві протест проти сепаратних переговорів поляків з Москвою, оскільки це було грубим порушенням Варшавського договору. Він справедливо вважав переговори з Москвою за його спиною зрадою Варшави» [66, с. 76].

Сергій Шелухин у одній з нот протесту проти рішень Ризької конференції заявив, що її рішення: «ухвалені без участі представництва УНР, уряд України вважає недійсними і буде продовжувати боротьбу з більшовицькою росією за визволення території держави від більшовицької окупації» [66, с. 77].

Відтак 8 листопада С. Петлюра надіслав листа Ю. Пілсудському, в якому з прикрістю зауважив: „Єдине, що для мене ясным є, це те, що я залишаюсь один і що Україні прийдеться провадити дуже ризиковану боротьбу на очах у Європи, яка в позі Пілата буде дивитися „на схід”. Наприкінці листа Головний Отаман висловив надію, що «в недовгому часі обставини примусять зробити ревізію Ризьких умов, а разом з тим поставлять на порядок дня і співділення польсько-українське. С. Петлюра висловлювався досить дипломатично, оскільки лише Польща могла надати уряду та Армії УНР притулок. 10 листопада 1920 р. Червона армія завдала могутнього удару й відкинула Армію УНР за Збруч у володіння Польщі, де вони були обеззброєні і розміщені в таборах інтернованих, зберігаючи військову структуру. Домовленість про це з Варшавою була досягнута за розпорядженням С. Петлюри від 18 листопада українською місією А. Лівницького. Апарат Головного Отамана, командування армії та уряд УНР В. Прокоповича розмістилися у Тарнуві, а війська – в таборах. Розпочався період діяльності уряду УНР в екзилі, який тривав до 1991 р.» [65, с.154-161].

Ризький мирний договір між радянською росією та Польщею був підписаний 18 березня 1921 р. У ньому підтверджувалося анулювання Варшавського договору 1920 р. між Україною та Польщею та, встановлено кордон, за яким до Польщі відійшли Західна Україна й Західна Білорусія. «15 березня 1923 р. його затвердила Рада послів у Парижі, визнавалися національно-культурні права українців, які відійшли до Польщі. Польща була найбільшою сусідньою державою, кордон з якою був близько 1400 км. В інтересах радянськоїросії було не допустити використання Польщі як плацдарму для нападу з боку імперіалістичних держав» [65, с.154-161].

Ризький договір та закінчення польсько-радянської війни означали для України завершення і поразку національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Водночас поступово змінювалося ставлення Варшави до уряду УНР в екзилі та інтернованої Армії УНР. «До Риги Польща була зацікавлена в присутності союзного українського війська на своїй території. Вона здійснювала контроль над Армією УНР і могла розраховувати на її використання у разі потреби проти Москви. Але після підписання Ризького договору необхідність утримання Армії

УНР відпала, тим більше що серед її вояків виникли антипольські настрої. Крім того, росія вимагала розформувати українські військові частини. Оцінюючи ситуацію, пізніше С.иПетлюра писав, що договір укладений урядом Речі Посполитої Польської з урядом Української Народної Республіки у квітні 1920 року, був анульований фактом підписання в Ризі Польщею договору з Москвою. Відтак, Варшава звела нанівець значення українського фактора в системі своєї східної політики» [67, с. 50-52].

Водночас Варшавський договір сприяв виходу України на міжнародну арену. Завдяки йому і допомозі з боку Польщі український народ продовжив збройну боротьбу за незалежність проти більшовиків 1920 р. й спільно з польським військом зірвали плани Москви щодо походу Червоної армії в Західну Європу й перенесення туди „світової революції”. Крім того, все це сприяло зміцненню незалежності державних утворень на західних землях постімперської Росії: Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви. Польща в результаті війни 1920 р. значно зміцнила свою державність та міжнародний авторитет.

Висновки до розділу III

Загалом можна констатувати, що зовнішньополітична діяльність Директорії УНР окреслювалася політичними силами, що були при владі. Діяльність Директорії припадає на період кардинальних змін у міжнародній політиці та зовнішньополітичному становищі України. Прийшовши до влади, Директорія не мала чітко визначеної зовнішньополітичної концепції та єдиного погляду на пріоритети у міжнародних відносинах. З поразкою у Першій світовій війні Німеччини та Австро-Угорщини і вивід їхніх військ УНР загрожувала війна з більшовицькою Росією. В.Винниченко наполягав на зближенні з більшовиками, а С. Петлюра – на союзі з Антантою. Антанта, обираючи собі союзників на теренах Східної Європи керувалася власними стратегічними інтересами у регіоні, а уряд Директорії не вважала самостійним чинником європейської безпеки. Певний інтерес до України з’являвся лише тоді, коли

союзникам здавалось, що уряд Директорії може посприяти у поваленні радянської влади. Деяке порозуміння своїх інтересів Директорія УНР знаходила з Чехословаччиною Угорщиною і Румунією за умови зречення Києвом Буковини, Бессарабії та Закарпаття.

ВИСНОВКИ

Геополітична ситуація, в якій перебувала Українська Народна Республіка навесні 1920 року, її невизначеність на міжнародній арені в умовах коли вона опинилася в центрі зовнішньополітичних інтересів Заходу та Сходу, спричинили неоднозначне, а часом діаметрально протилежне ставлення до Варшавських угод широкого загалу в Україні, Польщі та поза її межами.

Від кінця 1918 до початку 1920 року українсько-польські відносини зазнали значної еволюції – від збройної конфронтації до порозуміння та усвідомлення необхідності військово-політичного союзу, на шляху до якого під тиском важливих обставин обидві сторони зробили помітні кроки назустріч. Проводу Директорії Української Народної Республіки довелося йти на непопулярні компроміси, зокрема щодо східногалицького питання, проте С. Петлюрі вдалося найголовніше – зберегти Армію Української Народної Республіки та підтримувати в українства віру та надію на відновлення незалежності. Реальними кроками до цього стала участь Наддніпрянської армії у визволенні українських земель влітку 1920 року.

Варшавський договір, який ще часом називають «договір Юзефа Пілсудського – Симона Петлюри», на думку сучасних дослідників українсько-польських відносин, став «практичною спробою реалізації «федераційної» концепції Ю. Пілсудського».

Загалом незважаючи на те, що текст договору був таємним і не публікувався в Україні і Польщі, його загальний зміст дуже швидко одержав широкий резонанс у політичних колах обох країн. Польські праві, насамперед, націонал-демократи, які переважали в той час у сеймі, виявили занепокоєння, передбачаючи загострення стосунків з радянською Росією. Не останню роль у таких настроях відіграло й те, що Україна свого часу була союзницею Центральних держав і антагоністом Антанти, на яку покладали особливі надії в польському політикумі. Ставлення альянтів до військової акції Української Народної Республіки – Польща виявилось суперечливим.

Таким чином, надаючи підтримку нашій Україні, польський провід водночас застосовував у своїх цілях незручну для першої політичну ситуацію, територіально маленьку сферу дії урядових чинників, непервисоку оснащеність армії, звитиме фінансове становище, відсутність міжнародної підтримки. Стало ясным, що держави Антанта не бачить у союзнику Польщі вдумливого супротивника більшовицькому режиму, котрий може протистояти його просуванню на захід Європи. Окрім того, союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри, який ґрунтувався здебільшого на особистих домовленостях і викликав гостру опозицію як серед українців, так і серед поляків, через взаємну недовіру фактично був малоефективним. Польська сторона не дозволила розбудувати та укомплектувати українські збройні сили, які брали участь у поході. Очікуваного проти більшовицького повстання, яке мало підтримати українсько-польську військову кампанію, не відбулося. Українське населення з великою недовірою поставилося до нового союзника Української Народної Республіки – Речі Посполитої Польської і не бачило в ньому визволителя. Натомість більшовицька армія мала реальні можливості завдати вирішального удару по українсько-польським військам.

Підписання українсько-польської військової конвенції від 24 квітня 1920 року, об'єднання військ Польщі з Армією Української Народної Республіки для спільних операцій в Україні було необхідним і надзвичайно важливим.

Доречно зазначити, що на цей крок зважився Ю. Пілсудський, незважаючи на застереження держав Антанти, яка не вважала Україну самостійним фактором у боротьбі з більшовицькою росією. Втім, поразка білої армії була очевидною.

Ключові пункти «військової конвенції передбачали: допомогу Польщі у формуванні та озброєнні на її території української дивізії, спільне ведення бойових дій арміями під загальним польським командуванням, утворення української адміністрації на визволеній (зайнятій) території, підпорядкованій уряду Української Народної Республіки; залізниці підлягали військовому командуванню: українська сторона мала забезпечити польську армію продовольством, організувати евакуацію польських військ після закінчення бойових дій на території України. Конвенцію з української боку підписали

сторони генерал В. Сінклер та підполковник М. Дідковський, які мали спеціальні повноваження уряду УНР» [12].

Варшавський договір не сприймала українська еміграція у Відні, де перебували Михайло Грушевський та Євген Петрушевич – колишні президенти Української Народної Республіки та Нацради Західноукраїнської Народної Республіки. Зокрема М. Грушевський солідаризувався з оцінкою українсько-польського альянсу ЦК партії есерів.

Чи не найбільше занепокоєння викликали Варшавські угоди в екзильного керівництва ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем. Ще у грудні 1919 р., після оприлюднення українсько-польської декларації, в якій зазначався майбутній кордон по р. Збруч, керівники Західноукраїнської Народної Республіки висловлювали своє гнівне обурення. Адже доля Східної Галичини вирішувалася без їх участі, водночас ці плани суперечили ухвалам Паризької мирної конференції, згідно з якими Польща отримувала лише тимчасовий мандат на Східну частину Галичини (наданням у майбутньому їй автономії) Це стало причиною виходу галичан зі складу української дипломатичної місії А. Лівицького. Якщо врахувати перехід галицької армії в листопаді 1919 р., на бік динікінської, а в лютому 1920 р. – в стан червоної армії, еміграцію уряду ЗУНР до Відня та практичний розкол із Директорією УНР, Варшавські угоди фактично роз'єднали український державно-соборницький табір.

Як відомо, Варшавські угоди протягом тривалого часу були предметом дискусій політиків та істориків які ведуться до сьогодні.

Загалом, позитивно оцінює Варшавські угоди для нормалізації українсько-польських відносин М. Гетьманчук, він відзначає, що заглибившись в мотиви, якими керувався Симон Петлюра, налагоджуючи союзні взаємини з Польщею, його можна легко осудити, однак це є хибний шлях інтерпретації минулого. Київські науковці О. Рубльов та О. Реєнт слушно відзначають, що велике значення для майбутніх спільних воєнних дій мало укладення 24 квітня 1924 року військової конвенції. Відтак, це забезпечило Армію Української Народної Республіки визволення України. Після поразки національно-визвольних змагань, а також інтернування українського війська у Польщі конвенція стала підставою

для утримання Варшавою 25-тисячної армії та діяльності її структур і забезпечення боєздатності.

На загал підсумовуючи вважаємо доцільним навести думку академіка Я. Ісаєвича, який наголошує, що історія міжнародних відносин є невичерпна та багатогранна. На даний час перемагає у політико-історичній науці погляд про неможливе однозначного пояснення подій. Історико-політичний процес дуже суперечливий, усе що є наше знання про минуле – відносне. Загалом дати однозначну оцінку та відтак категоричну оцінку подіям справжньому знавцю майже не видається можливим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. 42 с.
2. Шелухін С. Варшавський договір між поляками і Петлюрою 21 квітня 1920 року. Прага, 1926. 37 с.
3. Копилов А. Зовнішня політика С. Петлюри: прорахунки та упущені можливості // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Т.3(5). К., 1999. С. 302-306.
4. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. 645 с.
5. Крушинський Ф. Петлюра і Пілсудський (В 16-ту річницю договору 22 квітня 1920 року // Молода Україна. 1936. Ч. 4-5. С. 6-9.
6. Мазепа І. Україна у огні й бурі революції. К.: Темпора, 2003. 608 с.
7. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: в 7-ми ч. Торонто, 1962. – 1965.
8. Шульгин О. Симон Петлюра та українська закордонна політика. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). Прага, 1930. С. 172-176.
9. Петлюра Симон. Статті, листи, документи / Упорядник В. Сергійчук. Т.3. К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1999. 616 с.
10. Єременко Т. Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський. У 70-річчя паризької трагедії: Збірник пам'яті Симона Петлюри. К., 1997. С. 212-217.
11. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали і документи до історії української революції, 1917-1923 рр. Т. II, кн.5. Львів, 1924. 398 с.
12. Дацків І. Б. Українська дипломатія (1917-1923 рр.) у контексті світової історії. Тернопіль: КРОК. 2013. 621 с.
13. Дацків І. Варшавський договір 1920 року в історії української дипломатії. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 16. Ч. 2. С. 125-132.
14. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: в 7-ми ч. Торонто, 1962-1965.

15. Терещенко Ю. До 85-річчя Української Держави – Гетьманату Павла Скоропадського // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. Вип.2. К., 2003. С.12-13.

16. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. К.: Видавництво ім.Олени Теліги, 2001. 645 с.

17. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя: Спогади Міністра Центральної Ради та Директорії. Житомир: КВО „Житомирський вісник”, 1992. 124 с.

18. Симоненко Р. Міжнародне утвердження України // Політика і час. 1995. № 8. 10. 11. 12.

19. Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. Polska I Ukraina. Torun, 1997. s.81-101.

20. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914 - 1920). Київ, 2003. 486 с.

21. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). Київ, 1999. 508 с.

22. Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917-1923 рр. Монографія. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.

23. Соловійова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917-1921 рр. Київ; Донецьк. 2006. 394 с.

24. Бойко О. Д. Політична боротьба в українському русі 1919 року // Симон Петлюра в історії та національній пам'яті. К. : ПЦ «Фоліант», 2009. С. 69-80.

25. Верстюк В. Ф. Симон Петлюра в історичній свідомості українського суспільства // Симон Петлюра в історії та національній пам'яті. К. : ПЦ «Фоліант», 2009. С. 6-15.

26. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали і документи до історії української революції, 1917-1923 рр. Т. II, кн.5. Львів, 1924. 398 с.

27. Вістник державних законів для всіх земель УНР. Кам'янець-Подільський, 1919-1920 рр. Вип.1, ч.II. С.10.

28. Красівський О. Я. Українсько-польські взаємини в 1917 – 1923 рр. К. : ІПіЕНД, 2008. 544 с.
29. Стахів М. Третя Советська республіка в Україні: Нариси з історії воєнної інвазії Советської Росії і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924. Нью-Йорк, 1968. 244 с.
30. Дацків І. Варшавський договір 1920 року в історії української дипломатії // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 16. Ч. 2. С. 125-132.
31. Михайлюк Б. Варшавський договір в світлі націоналістичної критики. Вінніпег, 1950. 112 с.
32. Дацків І. Б. Українсько-польський союз 1920 р. у контексті дипломатичних стосунків РСФРР і Речі Посполитої // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Випуск 37. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 56-81.
33. Терещенко Ю. Варшавський договір 1920 р. і його оцінка українською дипломатією // Симон Петлюра у контексті українських національно–визвольних змагань. Збірник наукових праць. Фастів: Поліфаст, 1999. С.130-139.
34. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. К.: Видавництво ім.Олени Теліги, 2001. 645 с.
35. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Історичні есе. Т.1. К.: Основи, 1994. 554 с.
36. Кобринська С.В. Ризький мир як завершальний етап боротьби (1917-1921 рр.) за утвердження української державності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 1996. 24 с.
37. Павлюк О., Сідак В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917-1920) // Нариси з історії дипломатії України. К.: Альтернативи, 2001. С. 314-396.
38. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. проблеми взаємовідносин. К.: Вид-во УАДУ, 1998. 304 с.
39. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків. Львів, 2000. 416 с.